

УДК 81'367.623:821.161.2

ОКСАНА ТУР

ORCID 0000-0002-2754-9963

(Полтава) (Poltava)

Place of work: National University «Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic»

Country: Ukraine

Email: I.oksanetur@gmail.com

АД'ЕКТИВНА ПАРАДИГМА В РОМАНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА «ТРОНКА»

У статті досліджено ад'єктиви роману Олеся Гончара «Тронка», що утворилися від іменників – найменувань осіб за різними ознаками; визначено лексико-семантичні групи іменників (назви осіб за професійним заняттям, найменування осіб за соціальним станом та званням, найменування осіб за внутрішніми ознаками, назви осіб за етнічною та національною належністю), які послуговували твірними для утворення прикметників; встановлено словотвірні значення, які передають різноманітні словотворчі суфікси, та вказані найпродуктивніші з них; з'ясовано, які деривати становлять найчисленнішу групу відсубстантивних прикметників, а які – кількісно найменшу групу.

Ключові слова: десубстантиви; деривати; ад'єктив; словотвірна парадигма; словотвірне значення; словотворчі засоби.

Постановка проблеми. Одним із головних джерел поповнення лексичного складу мови є словотворення, завдяки якому словниковий склад мови залишається відкритою динамічною системою. Словотвірні процеси мови орієнтовані на формування лексичних одиниць різної частиномовної природи, у тому числі на творення відсубстантивних прикметників. Мова роману Олеся Гончара «Тронка» відрізняється широким словотворчим матеріалом, який увиразнює текст і у якому провідне місце належить ад'єктивам.

Аналіз останніх досліджень із теми. Різноманітні аспекти мови художніх творів Олеся Гончара постійно перебувають в полі зору вітчизняних лінгвістів, зокрема таких, як: Г. Богуцька, Є. Регушевський, М. Разумейко, Л. Пашко (авторські неологізми), Ю. Кохан, П. Мишуренко, Л. Щербачук (особливості функціонування фразеологізмів), А. Сизько, Н. Сологуб (діалектна лексика) та багато інших. Водночас вивченню словотвірних значень різних лексико-граматичних категорій слів та словотворчих засобів, що їх передають, увагу приділено недостатньо.

Метою пропонованої статті є дослідження відсубстантивних прикметників в романі Олеся Гончара «Тронка» в розрізі їх словотвірних значень та словотворчих засобів.

Виклад основного матеріалу. Дослідження особливостей мовотворчості відомого українського письменника Олеся Гончара засвідчує, що його мовлення – це «ціла суверенна держава, що відзначається різко індивідуальним колоритом, а ресурси кожного окремого слова можуть бути невичерпними» (Luciani, 1989, p.129). У своєму романі «Тронка» письменник використовує систему словотвірних одиниць, що слугують важливим засобом оформлення мовної архітектоніки тексту. Це передусім похідні слова та комплексні словотвірні одиниці, як-то: словотвірний ланцюжок, словотвірне гніздо, словотвірна парадигма тощо. Напр. : *Понад двадцять тисяч гектарів землі в однім господарстві, тридцять тисяч тонкорунних овець бродять отарами по степових відділках – такі тут масштаби, такі простори* (Гончар, 1992, с. 45).

Мова роману насичена прикметниками, особливе місце серед яких посідають ад'єктиви, що утворилися від іменників – найменувань осіб за різними ознаками. Твірними для їхнього утворення послуговували іменники таких лексико-семантичних груп:

1) іменники – назви осіб за професійним заняттям: *чабан* → *чабанська*, *льотчик* → *льотчицький*, *майор* → *майорський*, *чумак* → *чумацький*, *моряк* → *моряцький*, *офіцер* → *офіцерський*, *матрос* → *матроський*;

2) іменники – найменування осіб за соціальним станом та званням:

батрак → *батрацький*, *школяр* → *школярський*, *граф* → *графський*, *фашист* → *фашистський*, *учень* → *учнівський*, *командир* → *командирський*, *викладач* → *викладацький*;

3) іменники – найменування осіб за внутрішніми ознаками : *гігант* → *гігантський*, *ідіот* → *ідіотський*, *дивак* → *дивацький*, *чаклун* → *чаклунський*, *варвар* → *варварський*, *богатыр* → *богатырський*, *зłodий* → *зłodийський*;

4) іменники – назви осіб за етнічною та національною належністю : *італієць* → *італійський*, *турок* → *турецький*, *азіат* → *азіатський*, *німець* → *німецький*, *білорус* → *білоруський*, *грек* → *грецький*, *скіф* → *скіфський*.

Похідні прикметники, які широко використовує Олесь Гончар у своєму романі «Тронка», сформували ад'єктивну зону типових словотвірних парадигм названих лексико-семантичних груп іменників

Аналізуючи мову роману «Тронка», доходимо висновку, що у словотвірній парадигмі найменувань осіб за дією, що є для них професійним заняттям, прикметники посідають найстабільніше місце. Найбільш продуктивним словотворчим суфіксом є формант **-ськ-**. Залежно від умов сполучуваності цей суфікс функціонує в морфологічних видозмінах **-цьк-**, **-зьк-**. У процесі творення похідних слів він виконує транспозиційну функцію, оскільки переводить твірну основу іменника до розряду прикметників, напр. : *капітан* → *капітанський*, *директор* → *директорський*, *воjak* → *воjaцький*, *чабан* → *чабанський*, *солдат* → *солдатський* та інші, порівняйте : *Рідна сива земля чабанська...*(Гончар, 1992, с. 30); *Чумацькі мажари з білою кримською сіллю важко рухалися цим степом* (Гончар, 1992, с. 30); *А над степом тим часом звихрюється курява, мчить звідти виляляла директорська «Побєда»* (Гончар, 1992, с. 98); *Легкий на слово, веселий, він любить, зібравши гурт цікавих, брехнути їм зі свого воjaцького минулого що-небудь приголомшливе, розгонисто-неймовірне* (Гончар, 1992, с. 150); *І якось так випадєє щоразу, що батька застає він не в хаті, а в степу, де старий стоїть коло отари з гирлистою в черевиках солдатських і в усіх своїх чабанських обладунках* (Гончар, 1992, с. 26); *Коли ж радіола вмовкла, ілюмінація погасла, хтось*

зенацька задзвонив шкільним дзвоником, отим, що нагадує тронку **чабанську** (Гончар, 1992, с. 189).

Спостереження за семантичними особливостями прикметників, мотивованих найменуваннями осіб за професійною дією, в романі «Тронка» дають підстави стверджувати, що ці похідні не просто виражають властивість через стосунок до субстантивного поняття, вони в кожному окремому випадку уточнюють, конкретизують зв'язок з особою, яку називає твірний іменник.

Особливості творення прикметників від іменників – найменувань осіб за професією та чинники, що стимулюють функціонування в мові цих дериватів, поширюються і на прикметники, які формують кількісний і якісний склад ад'єктивної зони типової словотвірної парадигми іменників, що називають осіб за соціальним станом та званням. Це зумовлено тим, що мотивувальні основи іменників першої і другої групи мають спільну категорійну семантику – вони належать до категорії особи. Саме особова семантика виявилася визначальним чинником, який окреслив межі словотвірних значень прикметників (Валюх, 2005, с. 152-153; Štekauer, Valera, Körtyvélyessy, 2012, p.208).

Ад'єктивну зону словотвірної парадигми іменників – найменувань осіб за соціальним станом та званням утворюють відносні прикметники, основні словотвірні значення яких реалізує суфікс **-ськ-** та його морфонологічно видозмінені варіанти **-цьк-**, **-инськ-**, **-анськ-**, порівн.: *командир* → *командирський*, *начальник* → *начальницький*, *холостяк* → *холостяцький*, *сусід* → *сусідський*, *цар* → *царський*, *пан* → *панський*, *хазяїн* → *хазяйський*, *невільник* → *невільницький* та інші. Її семантичні позиції заповнюють деривати з такими самими словотвірними значеннями, що й похідні, мотивовані найменування осіб за професією, а саме:

1) «такий, що належить особі, яку називає твірний іменник»: *Тільки після того, як виявилось, що **дідівські** дерев'яні ночовки вже розсохлись, чабанський ватаг пішов на поступки цивілізації* (Гончар, 1992, с. 33); *Ось могила **козацька**, це місце колись звалося Скарбне* (Гончар, 1992, с. 235); *Давно вже нема **панського** палацу, що його спалив у роки громадянської війни якийсь Рябошапка*

(Гончар, 1992, с. 212). Словотвірне значення «такий, що належить особі, яку називає твірний іменник» у прикметниках передає посесивний суфікс **-ів-**. Наявність прикметників із цим суфіксом зумовлена особовою семантикою мотивувального іменника. Проте присвійність властива прикметникам із суфіксом **-ів-** лише тоді, коли прикметникову функцію обмежено вираженням посесивності на основі відношення між особою і предметом (Валюх, 2005, с. 128): *Стоять вище хати чабанської, на весь степ видніючи, і всі тутешні льотчики знають, як свій орієнтир, цю чабанову тополину зірку* (Гончар, 1992, с. 32); *Віталік з капітаном у давній дружбі, і ця вежа споруджується не тільки з пошани до капітанової матері, але мовби й на його, капітанову честь* (Гончар, 1992, с. 112); *Не уник таки хірургового ножа Пахом Христантович, упертий їхній подвижник* (Гончар, 1992, с. 218).

2) «такий, що має стосунок до особи, яку називає твірний іменник»: *Від комсомольських часів ще збереглися в неї бурхлива запальність і гостре, безкомпромісне ставлення до людей* (Гончар, 1992, с. 100); *У ньому, притихлому й трохи соромливому, впізнає капітан свою юність, що прийшла колись босою на цей причал, прийшла з торбинкою за плечима, латана, батрацька* (Гончар, 1992, с. 354); *Владністю над речами, своїм буденним, трудівницьким умінням – ось чим вражають тут Ліну робітники* (Гончар, 1992, с. 197). Словотвірне значення «такий, що має стосунок до особи, яку називає твірний іменник» передає суфікс **-ськ-** та морфонологічна видозміна приголосного твірної основи у перед флексійній позиції. Семантичне ядро мотивувального прикметника в процесі творення похідного прикметника не зазнає значного руйнування, відбувається лише трансформація його граматичних категорій і синтаксичної сполучуваності (Валюх, 2005, с. 126-127): *І все ж саме тут, серед цих незлагод будівничих, Ліна вперше по-справжньому відчула свою потрібність людям* (Гончар, 1992, с. 275); *Уже він посміхається, когось висміює в гурті хлопців, що з комічними гримасами розглядають етикетки на пляшках лимонаду* (Гончар, 1992, с. 154).

3) «властивий особі, названій твірним іменником»: *Холостяцький безлад*

кімнати (Гончар, 1992, с. 308); *Чує вона в материнській сторожкості про якісь перевагаги* (Гончар, 1992, с. 82);

4) «призначений для особи, названої твірним іменником»: *В одних крильця помічені чимось червоним, а в других шийки обведені школярським фіолетовим чорнилом* (Гончар, 1992, с. 108); *У багатьох начальницьких кабінетах бачили цього щуплявого аса* (Гончар, 1992, с. 305); *Розібрано намети піонерських таборів – діти пішли в школу* (Гончар, 1992, с. 329).

Словотвірні значення «властивий особі, названій твірним іменником» та «призначений для особи, названої твірним іменником» у прикметниках репрезентує суфікс **-ськ-** та його морфонологічно варіанти.

Ад'єктивну зону словотвірної парадигми найменувань осіб за внутрішніми ознаками в романі «Тронка» формують деривати зі значеннями, що властиві прикметникам, похідним від іменників – найменувань осіб, зокрема тих, що належать до лексико-семантичних груп «особа за професією» і «особа за соціальним станом та званням». Її складниками є відносні прикметники, словотворчим засобом у яких слугує суфікс **-ськ-** та його морфонологічні варіанти: *гігант* → *гігантський*, *товариш* → *товариський*, *дивак* → *дивацький*, *тюхтій* → *тюхтійський*, *невільник* → *невільницький*. Прикметники цієї зони виражають такі словотвірні значення:

1) «призначений для особи, яку називає твірний іменник»: *У своїй дивацькій панамі, з якогось кавказького цапа іронічно киває своїм супутникам на Лінин напис про ввічливість* (Гончар, 1992, с. 288); *Не бачили вони над просторами океану того зловісного апокаліптичного сонця, що його засвітила варварська рука* (Гончар, 1992, с. 216);

2) «властивий особі, яку називає твірний іменник»: *Не можу терпіть людей, що з ідіотською усмішкою пасуть ластів'ят, коли йдеться про речі серйозні* (Гончар, 1992, с. 64);

3) «такий, що має стосунок до особи, названої твірним іменником»: *Скільки невільницьких пісень з тих ущелин брали початок* (Гончар, 1992, с. 196).

Специфіку словотвірної парадигми іменників згаданої лексико-семантичної групи становить наявність похідних прикметників із словотвірним значенням «схильний до певного способу поведінки». Його виражають прикметники із суфіксом **-уват-/-юват-** : *Наче вмившись своєю злодійкуватою усмішкою, відступився, дав місце дівчині біля умивальника* (Гончар, 1992, с. 274).

В утворенні відносних прикметників послідовно реалізують свої дериваційні можливості іменники зі значенням особи за етнічною та національною належністю. Прикметники, мотивовані етнічними назвами, виражають не індивідуальне, а родове відношення (Валюх, 2005, с. 181). Найпродуктивнішим словотворчим засобом творення таких прикметників також є суфікс **-ськ-**. Причому процес творення дериватів супроводжується цілою низкою морфонологічних явищ на межі твірної основи і суфікса (Дідківська, Родніна, 2002, с. 68). До них належать :

1) елізія суфікса **-ець-**, напр.: *німець* → *німецький*, *англієць* → *англійський*, *італієць* → *італійський*, *японець* → *японський*, *кіммерієць* → *кіммерійський* та інші, порівн.: *В розгаслих чорноземах по степах стирчали скрізь **німецькі** танки* (Гончар, 1992, с. 117); *Ось **японська** сакура, що квітує у липні білим та запахуцим квітом* (Гончар, 1992, с. 203);

2) фузія суфікса **-ськ-**, напр: *француз* → *французський*, *грек* → *грецький*, *турок* → *турецький*, *білорус* → *білоруський* та інші, порівн.: *Один **французський** лікар довів, що й морську можна* (Гончар, 1992, с. 264); *Пшениця такого колосся, що кожна зернина в ньому, як **грецький** горіх* (Гончар, 1992, с. 301);

3) чергування твердих приголосних із м'якими, напр.: *монгол* → *монгольський*, *карел* → *карельський*, *неандерталець* → *неандертальський* та інші, порівн.: *То первісна людина мусила зрання й до ночі промишляти з каменем у руці, щоб чим-небудь набити свій **неандертальський** илунок* (Гончар, 1992, с. 132).

Лексико-скмантичні особливості етнічних найменувань та назв осіб за національною ознакою зумовлюють реалізацію їхніх словотвірних потенцій у

дериватах ад'єктивної зони, яким властиве словотвірне значення «схожий на того, кого називає твірний іменник». Основним виразником цього словотвірного значення є суфікс *-уват-/-юват-* (Валюх, 2005, с. 184), напр.: *Можливо, його суперником виявиться отой циганкуватий, що газиком до робкоопу щотижня підскакував за гуталіном* (Гончар, 1992, с. 67).

Висновки і перспективи досліджень. Отже, з-поміж величезної кількості похідних відсубстантивних прикметників у романі Олеся Гончара «Тронка» найбільшу групу становлять відособові (відперсональні) прикметники. Усі відперсональні прикметники формують такі групи: прикметники, утворені від іменників – назв осіб за професійним заняттям; прикметники, мотивовані найменуваннями осіб за соціальним станом та званням; прикметники, утворені від іменників – найменувань осіб за внутрішніми ознаками; прикметники, мотивовані іменниками – назвами осіб за етнічною та національною належністю. Ці десубстантиви виражають цілу низку словотвірних значень, які передають різноманітні словотворчі суфікси, найпродуктивнішим із-поміж яких є формант *-ськ-*, що функціонує в морфонологічних видозмінах *-цьк-*, *-зьк-*. Крім названого форманта, відперсональні прикметники утворюються за допомогою суфіксів *-ів*, *-уват-/-юват-*. Найчисленнішу групу відсубстантивних прикметників становлять деривати, що утворилися від іменників – назв осіб за професією, кількісно найменшу групу становлять прикметники, що утворилися від іменників – найменувань осіб за внутрішніми ознаками.

Перспективами подальших розвідок вважаємо дослідження дієслівної парадигми в романі Олеся Гончара «Тронка».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Валюх З.О. Словотвірна парадигма іменника в українській мові : монографія. Київ, Полтава, 2005. 365 с.
- Гончар О.Т. Тронка. Собор : романи. Київ, 1992. 688с.
- Дідківська Л.П., Родніна Л.О. Словотвір, синонімія, стилістика. Київ : Наукова

думка, 2002. 170 с.

Luciani G. La littérature ukrainienne. Oless Hončar // Encyclopaedia Universalis. Paris, 1989. Corp. 23. P. 128–131.

Štekauer P., Valera S., Körtvélyessy L. Word-formation in the world's languages: A typological survey. Cambridge : Cambridge University Press, 2012. 366 p.

OKSANA TUR

ADJECTIVE PARADIGM IN OLES GONCHAR'S NOVEL "TRONKA"

The adjectives that function in Oles Honchar's novel «Tronka», which were created on behalf of the names of persons by article, are studied. It is determined that derived adjectives have formed an adjectival zone of typical word-forming paradigms of different lexical-semantic groups.

The aim of this research is to study the noun adjectives in Oles Honchar's novel «Tronka», in particular their word-forming meanings and word-forming means.

The article gives a detailed analysis of the substantive adjectives that form the following groups: adjectives created from nouns – the names of persons by profession; adjectives motivated by the names of persons by social status and rank; adjectives formed from nouns – nouns on internal grounds; adjectives motivated by nouns – names of persons by ethnicity and nationality. Word-forming meanings have been established, which convey various word-forming suffixes, the most productive of which is the formant -ськ-, which functions in the morphological variations -цьк-, -зьк-. It was found that the most numerous group of noun adjectives are derivatives formed from nouns – names of persons by profession, quantitatively the smallest group are adjectives formed from nouns – names of persons by internal characteristics.

The following research methods were used in the research process: study of theoretical material, analysis of illustrative material, comparison of obtained results, generalization of results.

The article is very much in the study of creative processes of language, focused

on the formation of lexical units – adjectives.

The article is useful for scholars who study the problems of derivatology, as well as students of philology and all those who are interested in word-formation processes of language.

Keywords: *desubstantives; derivatives; adjective; word-forming paradigm; word-forming meaning; word-forming means.*

REFERENCES

- Valiukh, Z.O. (2005). *Slovotvirna paradyhma imennyka v ukrainskii movi : monohrafiia [Word-forming paradigm of a noun in the Ukrainian language : monograph]*. Kyiv, Poltava [in Ukrainian].
- Honchar, O.T. (1992). *Tronka. Sobor : romany [Shepherd's bell. Cathedral: novels]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Didkivska, L.P & Relatives, L.O. (2002). *Slovotvir, synonimiia, stylistyka [Word formation, synonymy, stylistics]*. Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].
- Luciani, G. (1989). La littérature ukrainienne. Oless Hončar. *Encyclopaedia Universalis*. Paris, 23, 128-131 [in French].
- Štekauer, P., Valera, S. & Körtvélyessy, L. (2012). *Word-formation in the world's languages: A typological survey*. Cambridge : Cambridge University Press [in English].